

ZBIGNIEW ZDRÓJKOWSKI (Toruń)

Stan badań nad problematyką prawa średzkiego. Studium na 750-lecie pouczenia miasta Halle dla Środy Śląskiej (1235-1985)

I. W 1985 r. minęło 750 lat od wydania głośnego pouczenia miasta Halle dla Środy Śląskiej. Podobnie jak przywilej chełmiński z 1233 r., będący fundamentem powstania prawa chełmińskiego, stało się ono podbudową prawa średzkiego, które łącząc elementy prawa flamandzkiego i magdeburskiego, stworzyło nową, bardzo rozpowszechnioną na ziemiach polskich, odmianę prawa magdeburskiego. Prawo średzkie, neutralizując niebezpieczne dla państwa polskiego elementy prawa magdeburskiego, stało się podstawą do utworzenia ponad stu (według ostatnich moich ustaleń — 132) miast (w tym także osad targowych i klasztornych) oraz łącznie z osadami wiejskimi — ponad tysiąca miejscowości.

Uzyskanie tak wielkiej liczby danych o lokacjach miast i wsi na prawie średzkim powoduje, że dla uzyskania konkretnego obrazu rozwoju tego prawa konieczne jest ich usystematyzowanie tak pod względem chronologicznym, jak i terytorialnym. O ile chodzi o pierwsze zagadnienie, to nie nasuwa ono większych trudności, natomiast drugie jest znacznie bardziej kłopotliwe. Trzeba bowiem zidentyfikować nie tylko podane w średniowiecznych przekazach ówczesne nazwy miejscowości z nazwami współczesnymi, lecz także określić ich bliższe położenie terytorialne.

Ze względu na wielką płynność granic poszczególnych księstw w dobie podziałów dzielnicowych, przyjęliśmy w zasadzie — w ślad za wydawanymi ostatnio słownikami historyczno-geograficznymi — podział na województwa i ziemie, jaki ukształtował się ostatecznie z początkiem XVI w. Przy każdej jednostce terytorialnej, oprócz określenia chronologicznego lokacji, podajemy także liczbę dokumentów i miejscowości bez rozróżnienia (dla uproszczenia) zezwoleń władcy na lokację, od kontraktów, zawartych przez osobę uprawnioną. Dla lepszej orientacji dwa bardzo duże województwa rozbiliśmy na mniejsze jednostki, a mianowicie

na krakowskie na północ od Wisły i na południe od tej rzeki, a sandomierskie na część na północ i na południe od Wisły oraz na wschód od niej (ziemia stężycka). Zestawienie to ilustruje poniższa tabela.

Nazwa jednostki terytorialnej	Lata	Liczba dokumentów	Liczba miejscowości
Dolny i Górny Śląsk	1223 - 1328	55	55
Ziemia wieluńska	1238 - 1441	17	24
Ziemia kaliska	1253 - 1489	54	65
Ziemia gnieźnieńska	1255 - 1448	64	66
Województwo poznańskie	1292 - 1408	21	42
Kujawy (Inowrocław i Włocławek)	1274 - 1447	7	12
Województwo sieradzkie	1255 - 1443	81	81
Województwo łęczyckie	1292 - 1485	56	66
Województwo rawskie	1330 - 1511	69	76
Województwo mazowieckie	1317 - 1350	2	7
Województwo płockie	1322	1	7
Podlasie (Sokołów Podlaski)	1424	1	1
Województwo krakowskie — południe	1254 - 1450	44	78
Województwo krakowskie — północ	1267 - 1450	56	113
Województwo sandomierskie — północ	1247 - 1506	94	219
Województwo sandomierskie — południe	1317 - 1443	12	20
Województwo sandomierskie — wschód (ziemia stężycka)	1326 - 1424	3	5
Województwo lubelskie	1317 - 1506	15	52
Ziemia ruskie	1394 - 1448	12	25
Razem	1223 - 1511	664	1 014

II. Główną podstawą rozwoju, wywodzącego się z prawa flamandzkiego, prawa średzkiego i jego znaczenia było pouczenie ławników miasta Halle dla mieszkańców Środy Śląskiej z 1235 r. Oryginał tego pouczenia nie zachował się do naszych czasów, a treść jego znana jest z kilku zachowanych odpisów, z których najstarsze pochodzą z pierwszej połowy XIV w. Pouczenie to zostało po raz pierwszy wydrukowane dwukrotnie w 1771 r., a mianowicie przez Jana Ehrenfryda Böhme¹ i Krystiana Bogumiła Stöckla². Pierwszy z nich oparł się na tekście pochodzącym z miasta Brzegu (rkps oznaczony w nauce literą D), drugi na lepszym i pełniejszym rękopisie wrocławskim (rkps B).

Znany niemiecki historyk prawa Ernest Teodor Gaupp (1796 - 1859) w swojej rozprawie *Das alte Magdeburgische und Hallische Recht* oparł się również na powyższym co i Stöckel rękopisie wrocławskim (rkps B), jednakże zestawiał tam także zachodzące różnice w porównaniu z tekstem

¹ Por. *Diplomatische Beyträge zur Untersuchung der Schlesischen Rechte und Geschichte*, II, Berlin 1771, nr 1, s. 1 - 3.

² *Abhandlung von einem uralten Briefe der Schöppen zu Halle von 1235*, Breslau 1771, s. 1 - 24; por. także § 1, s. 3 i łaciński tekst pouczenia, ibidem, s. 4 - 8.

tzew. księgi miejskiej C (Stadtbuch C) miasta Świdnicy (rkps S 1), pochodzącym z pierwszej połowy XIV w.³

Istotne znaczenie dla nauki ma także tekst pouczenia halskiego, opublikowanego przez Gustawa Adolfa Tschoppego i Gustawa Adolfa Stenzla (1792 - 1854), wydawców znanego zbioru dokumentów śląskich *Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Städte und Verbreitung deutscher Kolonisten und Rechte in Schlesien und Oberlausitz*, którzy przy druku pouczenia halskiego dla Środy z 1235 r. i zestawianiu jego wariantów obok rękopisów wykorzystanych przez Gauppa (B i S 1) uwzględnili także i drugi rękopis świdnicki (S 2), pochodzący z XIV w.⁴

Bardzo ważnym wydaniem jest tekst opublikowany przez Gustawa Karola Homeyera (1795 - 1874), który w pracy o ekstrawagantach *Zwierciadła Saskiego* (1861), na podstawie odpisu z pewnej, bliżej nie zidentyfikowanej księgi prawnej, zawierającej lokalną, śląską przeróbkę *Zwierciadła Saskiego*, otrzymanej przez niego ze spuścizny pośmiertnej po E. T. Gauppie, odpisu nie zachowanego już do naszych czasów — wydrukował pouczenie dla Środy, znacznie różniące się treścią od poprzednio wydrukowanych i podające datę 1181 r., jako czas jego powstania⁵. Homeyer uznał ten tekst za późniejszą przeróbkę pouczenia halskiego z 1235 r., a datę 1181 r. za niewiarygodną.

Szczególnie jednak wielką rolę w dalszych badaniach nad tym pouczeniem i prawem średzkim odegrał Otto Meinardus (1854 - 1918), wieloletni dyrektor Państwowego Archiwum we Wrocławiu, który odnalazł księgę prawną, pochodzącą z archiwum miasta Głogowa, z której to dokonano wspomnianego już odpisu pouczenia miasta Halle, znalezioneego w spuściznie po Gauppie. Meinardus wydał drukiem w 1906 r. odnalezioną tę księgę pt. *Das Neumarkter Rechtsbuch und andere Neumarkter Rechtsquellen*⁶. Publikacja ta poza wprowadzeniem, w którym Meinardus omawiał pochodzenie, wygląd tego zabytku i dawał ocenę księgi prawa średzkiego⁷ oraz poza przedstawieniem znaczenia średzkich źródeł prawnych dla historii prawa na Śląsku⁸, zawierała także treść odnalezionnej księgi prawa średzkiego⁹, druk 120 dokumentów, wilkierzy, statutów

³ E. T. Gaupp, *Das alte Magdeburgische und Hallische Recht*, Breslau 1826, s. 224 - 229.

⁴ Por. *Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Städte und Verbreitung deutscher Kolonisten und Rechte in Schlesien und Oberlausitz*, Hamburg 1832, s. 294 - 299.

⁵ Por. *Abhandlungen der königl. Akademie der Wissenschaften in Berlin*, 1861, Phil.-hist. Abt., s. 236 - 239 i 259 - 266.

⁶ Por. *Darstellungen und Quellen zur schlesischen Geschichte*, Bd. 2, Breslau 1906.

⁷ Ibidem, s. 1 - 25.

⁸ Ibidem, s. 22 - 71.

⁹ Ibidem, s. 93 - 203.

i zarządzeń policyjnych Środy Śląskiej z lat 1235 - 1733 ¹⁰, wyciągi z ksiąg miejskich Środy (1439 - 1562) ¹¹ oraz wreszcie wykaz 318 dokumentów, zawierających nadanie prawa średzkiego różnym wsiom, osiedlom i miastom w latach 1214 - 1468 ¹². W wykazie tym Meinardus w specjalnej rubryce przytacza bardzo często najistotniejsze wycinki dokumentów, ilustrujące nadanie poszczególnym miejscowościom prawa średzkiego. Uzupełnia Meinardus to wydawnictwo rejestrem i słownikiem ¹³ oraz 3 tablicami, z których trzecia przedstawia dwukolorową, czarno-czerwoną podobiznę fragmentu pouczenia halskiego z datą 1181 r. W pracy tej Meinardus wyraził pogląd, że Środa Śląska dwukrotnie otrzymała pouczenie z Halle w latach 1181 i 1235 i że pouczenie zawarte w rękopisie głogowskim (G), a sygnowane datą 1181 r., jest najstarszym tekstem tego pouczenia, a to samo pouczenie halskie, zawarte w innych rękopisach i znacznie się od pierwszego, głogowskiego różniące, jest późniejszą jego przeróbką.

Poglądy Meinardusa wywołały prawdziwą burzę i spotkały się z ogólną krytyką. Ferdynand Frensdorff (1833 - 1931) zaproponował i wprowadził do nauki określenie rzekomego pouczenia z 1181 r., zawartego w księdze głogowskiej literą G, a wszystkie pozostałe redakcje oznaczył literą H. Zarówno Frensdorff ¹⁴, jak i Karol Zeumer 1848 - 1914) ¹⁵, Lambert Schulte (1843 - 1919) ¹⁶, Konrad Beyerle (1872 - 1933) ¹⁷ i Wilhelm von Brünneck (1839 - 1917) ¹⁸ uznali za błędny pogląd Meinardusa, zajmującego całkiem odwrotne stanowisko niż Homeyer. Ten ostatni bowiem twierdził, że teksty oznaczone symbolem H są starsze od rękopisu G. Uczeń ci — podobnie jak Homeyer — wbrew tezm Meinardusa stanęli na stanowisku, że Środa otrzymała tylko jedno pouczenie w 1235 r. i że data 1181 r. powinna być poprawiona na datę 1235 r. ¹⁹ Teza Meinardusa wydawała się im niewiarygodna, między innymi dlatego, że prawo miasta Magdeburga zostało szczegółowiej określone przez arcybiskupa magdeburskiego Wichmanna (1152 - 1192) dopiero w 1188 r., w którym wydał on niewielki dziewięcioparagrafowy statut, znacznie uboższy w treść, niż rzekome wcześniejsze pouczenie halskie z 1181 r.

¹⁰ Ibidem, s. 204 - 341.

¹¹ Ibidem, s. 342 - 368.

¹² Ibidem, s. 369 - 420.

¹³ Ibidem, s. 421 - 440.

¹⁴ Por. *Göttingische gelehrte Anzeigen* 169 Jg, Bd. II, Berlin 1907, s. 981 i n.

¹⁵ *Neues Archiv für ältere deutsche Geschichtskunde* 32, 1907, Bd. 32, s. 777.

¹⁶ Por. E. S a n d o w, *Das Halle-Neumarkter Recht*, Stuttgart 1932, s. 5.

¹⁷ *Deutsche Literaturzeitung* 1908, s. 185 - 189.

¹⁸ Por. *Das Burggrafenamt und Schultheisssentum in Magdeburg und Halle*, Berlin 1908, s. 185 - 189.

¹⁹ W. Brünneck twierdził, że datę tę należy poprawić na r. 1281 i że powstała ona w wyniku błędu kopisty.

Atakowany Meinardus wydał nową pracę *Das Halle-Neumarkter Recht von 1181*²⁰, w której paralelnie zestawiał 3 pouczenia dla Środy, a mianowicie wersję G, H i O (pouczenie Środy dla Opola z 1327 r.) oraz zmienił swój pogląd o tyle, że zamiast twierdzić, że redakcja H pouczenia średzkiego jest przeróbką G, przyjął, iż istniała starsza redakcja pouczenia średzkiego, która w swej istocie była zgodna z rękopisem głogowskim (G). Jednakże i ten zmodyfikowany pogląd Meinardusa został zaatakowany przez dwóch poprzednich recenzentów (Lambert Schulte, K. Zeumer) i dwóch nowych, a mianowicie: Rudolfa Kötzschke'go (1867 - 1949) i Zygfryda Rietschla (1871 - 1912)²¹.

Niez mordowany jednak w propagowaniu swoich poglądów Meinardus, wydał w 1912 r. trzecią i ostatnią już swoją pracę w tej materii *Weitere Handschriften des Halle-Neumarkter Rechts*²², w której zostały omówione nowe rękopisy pouczenia dla Środy, znajdujące się w Petersburgu, Przemyślu, Krakowie i Lwowie (Pb, Pm, K, L). W rezultacie swoich nowych rozważań Meinardus zajął ostateczne stanowisko, że w Polsce znane były i stosowane obie redakcje (G i H), z tym jednak, że G było redakcją starszą.

Gdy po śmierci Meinardusa (1918) poglądy jego, zwalczane przez niemal wszystkich uczonych, stawały się coraz bardziej zapomniane, wydana została praca Eryka Sandowa *Das Halle-Neumarkter Recht*²³, która nieoczekiwanie podtrzymała stanowisko Meinardusa, przyjmując jego pogląd o dwóch pouczeniach dla Środy z 1181 i 1235 r.

O kilka miesięcy wcześniej niż monografia Sandowa, gdyż jeszcze w poprzednim roku (1931), ukazało się interesujące studium Adolfa Schaubego (1851 - 1934) *Die beiden Hallenser Schöfenbriefe für Neumarkt und ihre Bearbeitung daselbst. Ein Beitrag zur ältesten Geschichte der deutschen Kolonisation in Schlesien*²⁴, które stając na stanowisku przesłania przez ławników halskich dwóch pouczeń dla Środy, zakwestionowało datę pierwszego z nich przyjmowaną przez Meinardusa (1181 r.) i twierdziło, że pierwsza redakcja tego pouczenia²⁵ powstała około 1210 r. Pouczenie to zostało — zdaniem Schaubego — dość powierzchownie przepracowane przed 1214 r. w Środzie i miało już urzędowy charakter i choć nie zachowało się do naszych czasów, to można

²⁰ *Darstellungen und Quellen zur schlesischen Geschichte*, Bd. 8, Breslau 1909.

²¹ Por. E. Sandow, o.c., s. 6.

²² *Zeitschrift des Vereins für die Geschichte Schlesiens* (dalej — ZGS), Bd. 46, 1912.

²³ *Deutschrechtliche Forschungen*, 1932, H. 4.

²⁴ ZGS, Bd. 65, 1931, s. 121 - 182.

²⁵ A. Schaub, *Die beiden Hallenser Schöfenbriefe für Neumarkt und ihre Bearbeitung daselbst. Ein Beitrag zur ältesten Geschichte der deutschen Kolonisation in Schlesien*, s. 142 - 149.

je zrekonstruować — co też Schaubę uczynił²⁶ — a następnie w 1214 r. udzielone ono zostało Kostomłotom²⁷.

Schaube uważał, że redakcja G pochodzi nie z 1181 r. — jak sądzili Meinardus i Sandow — lecz z 1231 r. (pomyłka lub błędne odczytanie pierwszej daty roku pisanej cyframi rzymskimi) i że jest ona odpisem pouczenia udzielonego przez ławników średzkich dla osiedla Lubic, które Schaubę identyfikował jako miasto Müncheberg, pierwotnie zwanego Lubes²⁸, które w tym czasie z całą ziemią lubuską dostało się pod władzę księcia Henryka Brodatego. Wymienieni w rękopisie G ławnicy byli — zdaniem Schaubego — prawdopodobnie ławnikami Środy Śląskiej z tego czasu, a tekst tego rękopisu zawiera przepisy prawnego, wspomnianego już, urzędowego, średzkiego opracowania przed 1214 r., opartego na halskim pouczeniu z około 1210 r. dla Środy. Odpisy tego pouczenia ławnicy średzcy przekazali nie tylko Kostomłotom, lecz także, aż do 1233 r., wszystkim innym osiedlom, które przyjmowały prawo średzkie.

Wreszcie w 1235 r. Henryk Brodaty ponownie uzyskał pouczenie prawne z Halle, które w znacznej części było powtórzeniem przepisów przesłanych Środzie, jeszcze około 1210 r., jednak i to nowe pouczenie zaginęło w kancelarii książęcej. Mieszkańcy Środy uzyskali jednakże przedtem z tej kancelarii odpis tego nowego pouczenia, który uzupełnili kilku przepisami prawnymi, dodali formułę końcową oraz dokonali opieczetowania dokumentu. Tak miał powstać tekst nowego, drugiego pouczenia Halle dla Środy Śląskiej z 1235 r.²⁹

Teksty obu pouczeń dla Środy z około 1210 i 1235 r. nie zachowały się, ale — zdaniem Schaubego — można ich treść zrekonstruować na podstawie późniejszych odpisów, nie wolnych zresztą od różnych dodatków i przeróbek. Redakcja G jest odpisem opracowania prawa średzkiego sprzed 1214 r., nadanym — według Schaubego — w 1231 r. miastu Müncheberg, natomiast rękopisy redakcji H są późniejszymi odpisami pouczenia z 1235 r. Porównanie treści redakcji G z redakcją H pozwala dopiero — zdaniem Schaubego — na stwierdzenie, jak znacznym zmianom uległo prawo średzkie w latach 1210 - 1235, szczególnie widocznym w prawie spadkowym i małżeńskim majątkowym. Dowodem tego jest zniesienie prawa wdowy do 1/3 majątku (*Drittelteilsrecht*, trzecizna) po zmarłym mężu³⁰.

Poglądy Schaubego, które zupełnie nie przyjęły się w nauce niemieckiej, oddziaływały jednak na poglądy uczonego polskiego Zygmunta Wojciechowskiego, który w swoich pracach *Ustrój polityczny Śląska do*

²⁶ Ibidem, s. 149 - 159.

²⁷ Dokument-falszyfikat z 1214 r. nadający prawo średzkie Kostomłotom i wsi Ujów był wówczas uznawany jeszcze za autentyczny.

²⁸ A. Schaubę, o.c., s. 155 i 159 - 167.

²⁹ Ibidem, s. 167 i n.

³⁰ Por. także E. Sandow, o.c., s. 170 - 175.

końca XIV w.³¹ i *Państwo polskie w wiekach średnich. Dzieje ustroju* przyjął bezkrytycznie tezę Schaubego o dwóch pouczeniach Halle dla Środy Śląskiej z lat 1210 i 1235³².

W nauce niemieckiej teorię Schaubego zdecydowanie odrzucił E. Sandow, który przyjmując wprawdzie istnienie dwóch pouczeń, uważał jednak, że pierwsze z nich pochodziło z 1181, a nie z 1210 r.³³ Jednakże ogół uczonych niemieckich: Ryszard Jecht³⁴, Henryk Loesch³⁵, Rudolf Kötzschke³⁶, Horst Oskar Swientek³⁷ i Teodor Goerlitz³⁸ odrzucił koncepcję dwóch pouczeń prawnych dla Środy Śląskiej. Wszyscy oni sądzili — podobnie jak w swoim czasie Homeyer (1861) — że było tylko jedno pouczenie dla Środy z 1235 r. i że redakcja H, wbrew poglądom Meinardusa, Sandowa i Schaubego, jest wcześniejsza od rkps G, który jest tylko odmienną, późniejszą przeróbką redakcji H, pochodzącą dopiero z połowy XIV w. Szczególną rolę w tym ustaleniu, dziś już powszechnie przyjętym, odegrał T. Goerlitz (1885 - 1949), który w cennym przyczynku *Zum Jahr 1181 der Hallischen Rechtsmitteilung an Neumarkt* zwrócił uwagę na to, że w księstwie głogowskim, co potwierdza zarówno głogowska księga prawna pochodząca z 1386 r., jak i też oświadczenie burmistrza i rajców miasta Głogowa z 14 III 1612 r., w przypadku gdy mąż zmarł przed żoną, wdowa otrzymywała niezależnie od swego posagu — 1/3 majątku męża (*Dritteilsrecht*, trzecizna), a pozostałe 2/3 majątku dziedziczyły po ojcu dzieci. Te fakty potwierdzają raz jeszcze niesłuszność poglądu Meinardusa i Sandowa, że rkps głogowski (G) był najstarszą, dwunastowieczną redakcją pouczenia ławników halskich dla Środy Śląskiej, gdy w rzeczywistości był on tylko lokalną, czternastowieczną przeróbką pouczenia z 1235 r. dla Środy, w duchu lokalnych zwyczajów księstwa głogowskiego, opartych na właściwym prawu frankońskiemu prawie trzecizny wdowy (*Drittelsrecht*), co spowodowane było tym, że okolice Głogowa zamieszkiwali koloniści niemieccy, rekrutujący się przeważnie z ludności frankońskiej³⁹.

³¹ Z. Wojciechowski, *Historia Śląska*, PAU, t. I, 1932, s. 720 i 721.

³² Z. Wojciechowski, *Państwo polskie w wiekach średnich. Dzieje ustroju*, wyd. 2, 1948, s. 236.

³³ *Das Halle-Neumarkter Recht*, 1932, *Nachtrag*, s. 170 - 175.

³⁴ Recenzja pracy E. Sandowa, ZGS, Bd. 66, 1932, s. 327 - 329.

³⁵ *Zeitschrift der Savigny Stiftung*, GA, Bd. 53, 1933, s. 346 i n. i przedruk w *Beiträge zur Slesichen Rechts- und Verfassungsgeschichte*, 1964, s. 196 - 204.

³⁶ *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* Bd. 27, 1934, *Um das Halle-Neumarkter Recht*, s. 336 - 346.

³⁷ *Forschungen zur brandenburgischen und preussischen Geschichte*, Bd. 46, 1934, s. 201 - 202.

³⁸ *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte*, GA, Bd. 56, 1936, s. 378 - 380.

³⁹ *Ibidem*, s. 379.

W związku ze siedemsetleciem udzielenia pouczenia prawnego Środy Śląskiej przez miasto Halle (1235 - 1935), władze miejskie Środy uczciły tę rocznicę w 1935 r. wydaniem zwięzłego opracowania dziejów prawa średzkiego, którego inicjatorem i redaktorem był miejscowy radca szkolny Franz Zmarzły. *Festschrift zur 700-Jahrfeier des Neumarkter Rechts (1235 - 1935)* zawiera kilka artykułów w popularnym ujęciu, ale pisanych jednak przez wybitnych niemieckich historyków prawa. Rozpoczyna się on przedmową F. Zmarzły'ego i zawiera artykuł T. Goerlitz, *Was ist Neumarkter Recht?*⁴⁰, przekład z łaciny na język niemiecki pouczenia dla Środy z 1235 r. (tłumacz F. Zmarzły)⁴¹, artykuły H. Loescha *Gründung und früheste Verfassung der Stadt Neumarkt*⁴² oraz E. Sandowa *Das Neumarkter Rechtsbuch*⁴³.

Następnymi pracami, które rzuciły dużo światła na tę problematykę, były prace T. Goerlitz, a mianowicie studium *Das flämische und das fränkische Recht in Schlesien und ihr Widerstand gegen das sächsische Recht*⁴⁴ oraz interesująca monografia *Die Oberhöfe in Schlesien*, która przyniosła szereg wiadomości o sądzie wyższym miasta Środy, stwierdzając jednocześnie ogromną dysproporcję pomiędzy rozprzestrzenieniem prawa średzkiego w Polsce a działalnością sądu wyższego Środy Śląskiej⁴⁵.

Nie bez istotnego znaczenia dla zrozumienia kształtowania się prawa średzkiego jest również monografia Fryderyka Schillinga *Ursprung und Frühzeit des Deutschtums in Schlesien und im Lande Lebus*, zwracająca dużą uwagę i na flamandzkie podłoże prawa średzkiego⁴⁶.

Praca archiwariusza miasta Halle dr. Rolfa Hünickena *Das Halle-Neumarkter Recht von 1235, eine urkundenkritische Betrachtung*⁴⁷ wysuwa wysoce prawdopodobną hipotezę, że pisarzem, który opracował najpierw niemiecki koncept pouczenia z 1235 r. dla Środy, a następnie przetłumaczył go na łacinę, był zawodowy pisarz dokumentów Dietrich (Theodoricus Scriptor), działający w tym czasie w Halle.

Zwrócić trzeba wreszcie uwagę na wydaną również w czasie drugiej wojny światowej, syntetyczną i przekrojową monografię Gertrudy Schu-

⁴⁰ *Festschrift zur 700-Jahrfeier des Neumarkter Rechts (1235 - 1935)*, Neumarkt in Schl. 1935, s. 4 - 7.

⁴¹ *Ibidem*, s. 7 - 12.

⁴² *Ibidem*, s. 13 - 16.

⁴³ *Ibidem*, s. 24 - 27.

⁴⁴ *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte*, GA, Bd. 57, 1937, s. 138 - 181.

⁴⁵ *Die Oberhöfe in Schlesien*, Weimar 1938, s. 20 - 24.

⁴⁶ *Forschungen zu den Urkunden der Landnahmezeit (Ein Text- und ein Anteil)* in: *Ostdeutsche Forschungen* 4/5, 1938, rozdz. VIII *Der Beginn der deutschen Besiedlung des Gebietes von Neumarkt*, s. 205 - 214.

⁴⁷ *Thüringisch-Sächsische Zeitschrift*, Bd. 27, 1940, *Beiträge zur hallischen Geschichte*, s. 65 - 76.

bart-Fikentscher *Der Verbreitung der deutschen Stadtrechte in Osteuropa*, dającą ogólny obraz roli i oddziaływania prawa magdeburskiego i lubeckiego na stosunki miejskie i wiejskie w Europie Środkowej i Wschodniej. Monografia ta dała także bardzo pobieżny i nie oddający jego istoty zarys dziejów prawa średzkiego, jako odmiany prawa magdeburskiego i omówiła jego oddziaływanie na niektóre miasta śląskie ⁴⁸.

III. Po drugiej wojnie światowej w literaturze niemieckiej szczególnie ważny jest dla problematyki prawa średzkiego artykuł Henryka Appelta *Das Breslauer Winzenstift und das Neumarkter Recht* ⁴⁹, który wszechstronnie i w przekonujący sposób uzasadnił, że rzekomy dokument wystawiony przez ks. Henryka Brodatego w 1214 r., a nadający mieszkańcom Kostomłotów i Ujowa prawo niemieckie „takie jakie posiadają mieszkańcy Środy Śląskiej” jest w rzeczywistości późniejszym falsyfikatem, sporządzonym w połowie XIII w. w interesie klasztoru św. Wincentego we Wrocławiu ⁵⁰.

Dopiero po drugiej wojnie światowej Środą Śląską i prawem średzkim zainteresowała się także nauka polska. Dokonali tego jednak nie historycy prawa, lecz historycy zajmujący się dziejami Śląska, a zwłaszcza historycy sztuki i architektury, interesujący się przede wszystkim zabytkami i układem przestrzennym Środy. Pierwszym z nich był Henryk Münch (1906 - 1968), który ogłosił (1960) studium *Początki średniowiecznego układu miejskiego w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem Śląska*, w którym zwrócił uwagę na jednoczesne stosowanie w Środzie prawa flamandzkiego i magdeburskiego ⁵¹. W dwa lata później (1962) Janusz Pudelko ogłosił artykuł *Niektóre zagadnienia rozplanowania miast średniowiecznych w świetle studiów nad układem Środy Śląskiej* ⁵². Istotnym i dużo mówiącym osiągnięciem tego autora jest ustalenie, że obszar lokowanej w XIII w. Środy pokrywał się z powierzchnią jednego łąnu flamandzkiego ⁵³.

W tymże samym roku Tadeusz Kozaczewski ogłosił 2 prace, a mianowicie *Z zagadnień urbanistycznych Środy* ⁵⁴ i *Z badań nad zabytkami*

⁴⁸ Forschungen zum deutschen Recht, Bd. IV, H. 3, Weimar 1942.

⁴⁹ Por. Zeitschrift für Ostforschung, IX, 1960, H. 1, s. 216 - 230.

⁵⁰ Najnowsze wydania tego falsyfikatu por. K. Maleczyński, *Codex diplomaticus Silesiae*, II, Wrocław 1959, nr 248, s. 303 - 306 oraz H. Appelt, *Schlesische Urkundenbuch* I, 2, 1971, nr 351, s. 275 - 277.

⁵¹ Por. Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, V, 1960, s. 357 - 375 (dalej — KAU).

⁵² Por. KAU, VII, 1962, s. 71 - 78.

⁵³ Ibidem, s. 74 i 76.

⁵⁴ KAU, VII, 1962, s. 331 - 349.

architektury w Środzie Śląskiej⁵⁵. Prace te, a zwłaszcza pierwsza z nich, spowodowały wydanie w następnym roku nowych prac, polemizujących z niektórymi ustaleniami Kozaczewskiego, a mianowicie J. Pudelki *W sprawie Środy Śląskiej (uwagi na marginesie pracy T. Kozaczewskiego)*⁵⁶ i Jana Modesta Łobockiego *Środa Śląska (przyczynek do dyskusji problemowej)*⁵⁷. Pierwsza z nich, obok słów uznania, wysuwa też szereg zastrzeżeń (nadmierne akcentowanie charakteru rolniczego miasta, czas powstania obwarowań miejskich), a także przeciwstawia się pogładowi Kozaczewskiego, że Środa uzyskała powierzchnię 1 łana flamandzkiego dopiero w chwili wzniesienia murów obronnych, a nie w czasie rządów księcia Henryka Brodatego.

W 1964 r. wyszła mająca doniosłe znaczenie praca Karola Buczka *Targi i miasta na prawie polskim*, korygująca, porządkująca i uściślająca w przekonujący sposób szereg pojęć o targach, prawie targowym, regale targowym i miastach na tzw. prawie polskim — pojęć zdecydowanie nieobojętnych dla problemu powstania Środy Śląskiej oraz genezy i problematyki prawa średzkiego⁵⁸. Rok później T. Kozaczewski ogłosił zwięzły przewodnik-monografię *Środa Śląska*, dającą szereg interesujących wiadomości o zabytkach architektonicznych miasta i jego układzie przestrzennym, wiadomości istotnych i dla chronologii, i dla rozwoju ustroju tego miasta. Godnym odnotowania jest także artykuł H. Müncha *Melioratio terrae nostrae. Szkice z dziejów miast Polski średniowiecznej*, w którym autor poświęca sporo miejsca Środzie Śląskiej i wypowiada się przede wszystkim na temat dokumentu z 1214 r., nadającego prawo średzkie Kostomłotom, broniąc niesłusznie jego autentyczności i wysuwa hipotezę, że wymienione w nim Novum Forum oznacza nie Środę Śląską, lecz nowy targ we Wrocławiu⁵⁹.

W 1966 r. Karol Maleczyński (1897 - 1968) z okazji sesji popularnonaukowej w Środzie wygłosił i opublikował drukiem interesujący artykuł *Lokacje miast na prawie niemieckim na przykładzie Środy*⁶⁰, który, obok szeregu poglądów, z którymi trudno się zgodzić, zawiera też szereg wypowiedzi niewątpliwie ciekawych, wśród których na szczególną uwagę zasługuje hipoteza o późnym przyznaniu Środzie praw miejskich,

⁵⁵ Por. Zeszyty naukowe Politechniki Wrocławskiej, nr 67, Architektura V, Wrocław 1963, s. 43 - 63.

⁵⁶ KAU, VIII, 1963, s. 263 - 271.

⁵⁷ Ibidem, VIII, 1963, s. 273 - 286. Bardzo mętne i fantastyczne są wywody tego autora na temat pochodzenia nazwy miasta Środy.

⁵⁸ Por. PAN, oddział w Krakowie, Prace komisji nauk historycznych, nr 11, 1964.

⁵⁹ KAU, X, 1965, s. 65 - 85.

⁶⁰ Por. WK FJN we Wrocławiu, sesja popularnonaukowa, czerwiec 1966, s. 22 - 35.

w drodze pisemnego przywileju lokacyjnego, który — zdaniem Maleczyńskiego — udzielony został miastu nie później niż w 1266 r.⁶¹

Wspomnieć należy wreszcie o pochodzącej z 1968 r. pracy Waltera Kuhna *Die deutschrechtliche Städte in Schlesien und Polen in der ersten Hälfte des XIII Jahrhunderts*, poświęcającej też trochę uwagi Środzie Śląskiej⁶².

Z kolei przytoczyć trzeba kilka prac Benedykta Zientary, który z uczonych polskich — jak dotychczas — najgłębiej wniknął w problematykę prawa średzkiego. Jego studium *Z dziejów rynku w średniowieczu. Ekonomiczne podłoże weichbildów w arcybiskupstwie magdeburskim i na Śląsku w XII i XIII w.* rzuciło bardzo dużo światła na działalność kolonizacyjną Henryka Brodatego i na powstanie prawa średzkiego⁶³. Na XI Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich w Toruniu, odbytym we wrześniu 1974 r. Zientara w komisji historii miast wygłosił referat *Przemiany społeczno-gospodarcze i przestrzenne miast w dobie lokacji*, który z czasem opublikowany został w całości drukiem⁶⁴.

W tymże roku wydana została wysoce erudycyjna i interesująca, ale kontrowersyjna praca Andrzeja Wędzkiego *Początki reformy miejskiej w Środkowej Europie do połowy XIII w. (Słowiańszczyzna Zachodnia)*⁶⁵, która wywołała w reakcji na jej tezy dwie nowe polemiczno-recenzyjne prace, a mianowicie B. Zientary *Przełom w rozwoju miast środkowoeuropejskich w pierwszej połowie XIII w.*⁶⁶ i K. Buczka *Z problematyki osiedli wczesnomiejskich w Polsce*⁶⁷. Dyskusja ta, momentami bardzo ostra, jest jednak wielce pouczająca także i dla historyka prawa, gdyż rzuca dużo światła na powstanie Środy Śląskiej jako osiedla miejskiego, a pośrednio i tym samym na powstanie prawa średzkiego.

Wreszcie w 1975 r. wyszła świetna praca B. Zientary *Henryk Brodaty i jego czasy*, dająca wiele materiału dla zrozumienia okresu, w którym Środa Śląska, z polskiego ośrodka targowego prawa książęcego epoki przedkolonizacyjnej, przekształciła się z wolna w osiedle, a z czasem w miasto, rządzące się zrazu prawem flamandzkim, a następnie średzkim⁶⁸.

⁶¹ Ibidem, s. 30.

⁶² J. G. Herder Institut, Marburg/Lahn 1968, s. 86 - 87. Por. recenzję tej pracy napisaną przez Z. Kaczmarczyka Rocz. Hist. 38, 1971, s. 117 - 122.

⁶³ Por. Przegl. Hist., 64, 1973, s. 681 - 696.

⁶⁴ Por. *Miasta doby feudalnej w Europie Środkowo-wschodniej*, 1976, s. 67 - 97.

⁶⁵ PTPN, Prace Komisji Historycznej, 26, Poznań 1974.

⁶⁶ Przegl. Hist., 67, 1976, z. 2, s. 219 - 243.

⁶⁷ Studia Hist., XIX, 1976, z. 3, s. 325 - 334.

⁶⁸ Praca ta wielokrotnie była recenzowana w Polsce, a mianowicie przez M. Cetwińskiego, Sobótka 31, 1976, z. 3, s. 487 - 493; J. Wyrozumskiego, Przegl. Hist. 68, 1977, s. 177 - 183; R. Hecka, Rocz. Hist. 43, 1977, s. 146 - 153 i J. Bardacha, Kwart. Hist. 85, 1978, s. 1052 - 1056. Z uczonych niemieckich wysoko ocenił tę pracę W. Kuhn, Zeitschrift für Ostforschung, 26, H. 2, 1977, s. 314 - 316.

Na zakończenie tych rozważań o literaturze, związanej ze Środą Śląską i prawem średzkim, wymienić trzeba jeszcze wydrukowane ostatnio niemieckie wydawnictwa źródłowe, a mianowicie: tom II *Schlesisches Urkundenbuch* (1231 - 1250), opublikowany w 1977 r., który pod nr 104 (s. 68 - 72) zawiera tekst pouczenia miasta Halle z 1235 r. dla Środy Śląskiej, a w nagłówku tego dokumentu zestawione zostały skrupulatnie zarówno sygnatury archiwalne poszczególnych rękopisów tego pouczenia, jak i też szczegółowe informacje na temat literatury związanej z tym dokumentem-zabytkiem⁶⁹, oraz ceną i wartościową, choć nie zawsze obiektywną, pracę Józefa Joachima Menzla *Die schlesischen Lokationsurkunden des 13. Jahrhunderts* (1977), która jest w pewnym stopniu uzupełnieniem tomu II *Schlesisches Urkundenbuch*, gdyż zawiera śląskie dokumenty lokacyjne już z drugiej połowy XIII w. (1251 - 1300). Praca ta składa się z obszernego wprowadzenia historycznego w problematykę wczesnośredniowiecznego osadnictwa i kolonizacji w środkowej Europie, analizy śląskich dokumentów lokacyjnych z XIII w. z omówieniem ich formy, znaczenia prawnego i treści oraz wreszcie z tekstów 139. wybranych dokumentów, zawierających nadania prawa niemieckiego z drugiej połowy XIII w. Liczne rejestry (obejmują one dokumenty lokacyjne także z lat 1220 - 1300), tablice i indeksy, uzupełniają treść tej wartościowej pracy⁷⁰.

Daliśmy przegląd dotychczasowej literatury i wydawnictw źródłowych, poświęconych problematyce prawa średzkiego — a właściwie niemal wyłącznie — pouczeniu miasta Halle z 1235 r. dla Środy Śląskiej, literaturze spisanej niemal wyłącznie w języku niemieckim, niewiele mówiącej o prawie średzkim, które w przeciwieństwie do prawa chełmińskiego procesu, zupełnie dotąd nie opracowanego, jest niewątpliwie ważnym było również jego przeróbką, ale dla potrzeb państwa piastowskiego, dokonaną przez książąt polskich i przez polski Kościół. Prezentacja tego, będącego przeróbką prawa magdeburskiego dla potrzeb Krzyżaków, zadaniem nauki polskiej, na której ciąży obowiązek przedstawienia przekształcania niebezpiecznego dla polskich interesów państwowych prawa magdeburskiego, na nie mające tych cech prawo średzkie, które mogło być podstawą recepcji przetworzonego już w Polsce prawa niemieckiego. Prawo średzkie stanowi zatem wdzięczny przedmiot dla badań polskiej średniowiecznej myśli politycznoprawnej.

⁶⁹ *Schlesisches Urkundenbuch*, hrsg. von der Historischen Kommission für Schlesien, Bd. II (1231 - 1250) bearb. von W. Irgang, Verlag Hermann Böhlau Nachf., 1978.

⁷⁰ *Quellen und Darstellungen zur Schlesischen Geschichte*, Bd. 19, Holzner Verlag, Würzburg 1977. Książce tej obszerną recenzję poświęcił B. Zientara, *Przegl. Hist.* 70, z. 2, s. 331 - 340.

ZBIGNIEW ZDRÓJKOWSKI (Toruń)

L'ÉTAT DES RECHERCHES SUR LE PROBLÈME DE LA LOI DE ŚRODA.
L'ÉTUDE POUR LE 750e ANNIVERSAIRE DE L'INSTRUCTION DONNÉ
À ŚRODA ŚLĄSKA PAR LA VILLE HALLE
(1235 - 1985)

R é s u m é

En 1985 tombe le 750e anniversaire de la délivrance par Halle de l'instruction juridique de 1235 à Środa Śląska. L'instruction en question avait une grande importance, ressemblant au privilège de Chełmno de 1233. Elle devint la base de la loi de Środa qui créa une modification de la loi de Magdebourg, répandue en Pologne. L'extension de la propagation de cette loi en Pologne du bas Moyen Âge est démontré sur le tableau.

La vaste littérature concernant la loi de Środa est présentée dans cet ouvrage et soumise à la discussion critique. Parmi le riche acquis de l'historiographie allemande les ouvrages d'Ottón Meinardus (1854 - 1918) méritent une appréciation particulière. Il fut le premier qui introduisit les documents de la loi de Środa dans la science. La loi de Środa est aussi devenue l'objet d'intérêt de la science polonaise — toutefois seulement après la deuxième guerre mondiale. Les études de Karol Buczek, de Karol Maleczyński et de Benedykt Zientara sont de grande valeur.

Les recherches profondes de l'ensemble des problèmes liés à la genèse de la loi de Środa en Pologne constituent toujours un postulat urgent posé à la science de l'histoire du droit.

